

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA

FACULTATEA DE STUDII EUROPENE

Școala doctorală *Paradigma europeană*

**PRACTICILE FUNERARE ȘI
POMENIREA MORTILOR ÎN
SPAȚIUL CULTURAL POLIFONIC
AL SULINEI**

TEZĂ DE DOCTORAT

Coordonator:

Prof. univ. dr. Ion Cuceu

Doctorand:

Cosmina Timoce (Mocanu)

Cluj-Napoca

2012

CUPRINS

CUPRINS.....	2
INTRODUCERE.....	4
PARTEA I: PERSPECTIVE DE ABORDARE A RITUALURILOR FUNERARE ÎN CERCETAREA ROMÂNEASCĂ	14
Preliminarii.....	14
1. De la'nceput, pe când ființă nu era, nici neființă'...la ființa națională	18
2. 'Și-a crescut într-un an...' - Constituirea științei folclorului și a canonului scriiturii despre funerare	25
3. Despre moarte în... „Din viața poporului român”	36
4. „Noi tot așa am gândit/ C'om vedea steagul pe masă/ Nu buhașul sus pe casă.”	47
5. „Ziua roșie-n România...” - Perspective de abordare a ritualurilor funerare în perioada comunistă	63
6. „Dulcea lume de după” - Cercetarea domeniului funerarului în postsocialism	82
7. „ <i>Le regard éloigné</i> ”	91
Concluzii	103
PARTEA A II-A. EXPERIENȚA FUNERARĂ NARATĂ.....	105
1. Domeniul funerarului în fondurile Arhivelor de Folclor românești	105
Preliminarii.....	105
1.1. Culegerea folclorului prin intermediul chestionarelor. Repere europene și românești	108
1.2. Analiză de caz: date privind ritualurile funerare în fondul de manuscrise al Arhivei de Folclor a Academiei Române	120
1.2.1. Etape în producerea datelor despre ritualurile funerare în fondul de manuscrise al Arhivei de Folclor a Academiei Române	121
1.2.2. Culegerea cu ajutorul corespondenților. Modelul elaborat de Ion Mușlea	124
1.2.3. Nivele de lectură a răspunsurilor la Chestionarul IX – „Moartea și înmormântarea. Obiceiuri și credințe”	128
Concluzii:	142
2. Perspectivele terenului. Pentru o antropologie funerară la scară individuală	143
Preliminarii.....	143
2.1. Puncte de vedere.....	147
2.1.1. Tanti Lina.....	147
2.1.2. Tanti Ioana.....	168

2. 1. 3. Tanti Irina	189
2.1.4. Tanti Marusea	207
2. 1. 5. Familia Petrov.....	219
2. 1.6. Autoarea.....	231
Concluzii:	236

PARTEA A III-A. POLIMORFISMUL PRACTICILOR FUNERARE ÎN LOCALITATEA SULINA 237

1. Însmormântarea ca la români & Însmormântarea ca la lipoveni	237
1. 1. Sulina în date și cifre	237
1. 2. Etnicitate și identitate. Scurt excurs teoretic	241
1. 3. Identificări prismatice și contexte de generare a diferenței	245
1. 3. 1. Religia și sărbătorile religioase. Pe vechi sau pe nou?	245
1. 3. 2. Botezul și căsătoria.....	258
1. 3. 3. Moartea și însmormântarea	260
1. 3. 4. Limba	263
1. 3. 5. Sulina – cum se vede de departe?.....	266
2. Pomenirea morților și temporalitățile amintirii	270
Preliminarii teoretico-metodologice.....	270
2. 1. Practicile de pomenire a morților în localitatea Sulina. Modelul general.....	274
2. 2. Comemorare și cronologie locală: <i>Paștele morților</i>	283
2. 2. 1. Note de teren. 26- 27 aprilie 2009	283
2. 2. 2. Note la note. Lecturi focalizate	286
2. 3. <i>Datul mesei</i> . O analiză de caz.....	294
2. 3. 1. Ce și cum	295
2. 3. 2. De ce.....	297
2. 3. 3. Visele ca narațiuni legitimizează.....	300
2. 3. 4. Appendix: Soluții rituale în cazul unor decese atipice. Și din nou despre vise în context funerar	305

ÎN LOC DE CONCLUZII, NOI IPOTEZE..... 318

Anexa 1. Date privind ritualurile funerare în fondul de manuscrise al Arhivei de Folclor a Academiei Române .	321
Anexa 2. Chestionarul IX. <i>Moartea și însmormântarea</i> . Obiceiuri și credințe (elaborat de Ion Mușlea)	327
Anexa 3. Manuscrisul AFC 763. Material cules în satele <i>Târzia</i> și <i>Cornilești</i> , comuna <i>Brusturi</i> , jud. <i>Baia</i> , în anul 1935, de către <i>Olivia Sturzu</i>	330
Anexa 4. <i>Paștele morților</i> – materiale din fondul de manuscrise al Arhivei de Folclor a Academiei Române	350
Anexa 5. Credințe despre <i>oul roșu</i> în fondul de manuscrise al Arhivei de Folclor a Academiei Române	352
Anexa 6. Visele în context funerar	357
Bibliografie	369

Cuvinte-cheie: ritualuri funerare, pomenirea morților, documente de arhivă, cercetare de teren, paradigme ale polifoniei în antropologie, Sulina.

Sinteza principalelor părți ale lucrării:

Premisa cercetării mele a fost aceea că în intuirea lentilei privilegiate prin care problematica morții și a manifestărilor conexe ei să poată fi privită fără pericolele exagerate pe care le dau deopotrivă diletantismele și hiperteoretizările, cercetătorului domeniului funerarului îi este imperios necesar să înțeleagă *pe cine* studiază. La un prim nivel, este vorba despre (potențialii) subiecți actuali, din generații biologice diferite, indivizii care experiază ritualul, îl (re)semnifică în conformitate cu o întreagă viziune despre lume și îl interpretează; în acest spațiu, al terenului și, implicit, al oralității, etnologul de meserie e colocutor și martor. La un al doilea nivel, al scripturalității, singurul care dă seama de diacronia faptului folcloric, indivizii la-un-moment-dat, altul decât prezentul, sunt de găsit, în urma unui excurs dificil, prin textele din arhivele de specialitate, texte ce sunt ele însele mărturii înghețate, provenind cu începere din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea; de asemenea, sunt de găsit în metatextele științifice care au focalizat problematica funerarului și care, împreună, scriu o istorie deloc rectilinie a studiilor de această factură.

Practic, aceste trei nivele au structurat lucrarea de față, intitulată *Practicile funerare și pomenirea morților în spațiul cultural polifonic al Sulinei*, lucrare care a vizat următoarele obiective mari: interogarea cercetărilor românești asupra ritualurilor funerare, precum și a manierei de construcție a datelor despre aceste ritualuri existente în fondurile arhivelor de specialitate, în vederea decelării unei metodologii cu aplicare la cercetarea pe care am desfășurat-o; circumscrierea unei dinamici a practicilor funerare în localitatea Sulina și înțelegerea modului prin care acestea se constituie într-un instrument de configurare și reconfigurare la nivel intra și intercomunitar; producerea și analiza narativelor care tematizează problematica funerară în vederea surprinderii mecanismelor prin care subiecții cercetării semnifică viața și moartea.

Oarecum canonică prin tema abordată, aceea a ritualității funerare, cercetarea este necanonică prin maniera abordării, gradul de noutate fiind reperabil la cel puțin două nivele. Primul este acela al localizării cercetării, spațiul pe care l-am decupat drept teren fiind acela al unei singure localități, în condițiile în care cercetarea românească opera și operează cu modele regionale și naționale. O altă particularitate a terenului meu o constituie prezența majoritară a

unei populații românești, urmată numeric de cea a rușilor-lipoveni, celelalte etnii (greci, turci, armeni, italieni) având o reprezentativitate foarte scăzută, care mi-a permis să circumscriu modul în care este generată diferența între români și rușii-lipoveni, dacă se iau ca referință practicile funerare. În plus, tocmai această ultimă particularitate explică, grosso modo, opțiunea mea din titlu pentru calificarea Sulinei prin sintagmele „spațiul cultural polifonic”. Mai mult, conceptul de polifonie, văzut de această dată din altă perspectivă, a informat și cel de-al doilea nivel la care e reperabil gradul de noutate, anume acela al manierei textualizării rezultatelor cercetării, care nu optează pentru configurarea unui macromodel al practicilor privind moartea și înmormântarea în localitatea Sulina, ci încearcă să-l sugereze în manieră polifonică, prin valorizarea vocii subiecților cercetării, respectiv a narațiunilor pe care ei înșiși le produc despre experiența lor funerară. Prin aceasta, mă plasez, în fapt, în linia teoriilor etnografice emergente începând cu anii '80 ai secolului trecut, teorii care legitimează „the paradigms of discourse, of dialogue and polyphony”.

Pe cât mi-a fost posibil, am încercat extinderea principiului polifonic și la *nivelul surselor cercetării*, utilizând nu doar datele de teren, ci și pe cele provenind din arhivele de specialitate. Mai exact, partea a doua și a treia a tezei se bazează și pe materiale inedite din Fondul de manuscrise al Arhivei de Folclor a Academiei Române din Cluj-Napoca, precum și pe cele din Arhiva de Folclor a Moldovei și Bucovinei, respectiv din cea a Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu” din București, care au fost publicate în corporusuri. Am folosit, de asemenea, lucrări ale etnologilor, antropologilor, tanatologilor și istoricilor occidentali, dar și studiile, articolele și monografiile cercetătorilor români care au focalizat de-a lungul timpului exclusiv problematica funerarului. Apoi, cel puțin pentru prima parte a tezei, am parcurs lucrările pe care le-am considerat utile în circumscrierea contextului mai larg al cercetării etnologice românești (istorii ale disciplinei sau ale anumitor perioade din evoluția ei, dicționare biobibliografice, bibliografii și, îndeosebi pentru perioada comunistă și pentru cea postdecembristă, studii care își propun priviri critice asupra etnologiei românești sau bilanțuri, dar și unele recenzii la aparițiile editoriale contemporane).

În ceea ce privește *aspectele de natură metodologică*, am plecat de la distincția, curentă în epistemologie, între „contextele de descoperire” și „contextele de justificare” (P. Hamou) distincție care, în opinia mea, ar viza într-o cercetare de factură etnologică două paliere: primul este cel al producerii datelor și al doilea este cel al interpretării lor, respectiv al trecerii lor într-un

discurs științific. În ceea ce privește *producerea datelor*, am utilizat interviuri de tip „povestea vieții” (Ken Plummer, Robert Atkinson) ori interviuri semidirecționate și, mai rar, direcționate, pe baza unor chestionare alcătuite prin rafinarea celor deja în uz, dar și, în context ceremonial, înregistrarea și analiza a ceea ce în noile teorii etnografice se numește *speech in action* (Roger Sanjek). De asemenea, am recurs la observația directă sau participativă (chiar sub rezerva criticilor aduse acesteia de către postmodernismul antropologic – a se vedea Robert M. Emerson, Rachel I. Fretz, Linda Shaw) pe care am dublat-o uneori de o înregistrare audio sau/și video a secvențelor rituale documentate. În privința celui de-al doilea palier, al *interpretării* și al *transpunerii* datelor într-un discurs științific, metodologia este funcție de datele produse la primul nivel.

Structura lucrării pe care am propus-o este, dincolo de aspectele de ordin introductiv, una tripartită. Prima parte, intitulată *Perspective de abordare a ritualurilor funerare în cercetarea românească*, a avut ca miză circumscrierea etapelor evolutive ale scriiturii asupra practicilor funerare, în contextul mai larg al dinamicii școlilor, curentelor și tendințelor de cercetare în etnologia românească. Folosindu-mă de evidențe structurale (maniera efectivă de tratare a temei la un moment dat) și de criterii contextuale (microcontextul disciplinei sau chiar al unor școli ori al activității unor cercetători particulari a fost pus în relație cu macrocontextul istoric și social-politic), am putut delimita șase etape mari, care se succed începând cu jumătatea secolului al XVII-lea, în cercetarea obiceiurilor privind moartea și înmormântarea în spațiul românesc. Etapizarea propusă nu este echivalentul unei istorii rectilinii a abordărilor de această factură, ci, dimpotrivă, am putut observa cum studii riguroase stau alături de altele scrise sub pecetea diletantismului, cum folosirea achizițiilor teoretice ale unei etape se blochează datorită unor factori macrocontextuali în alta. Din punctul de vedere al spațialității, ambițiile de a restitui dimensiunea națională a faptelor cercetate sunt completate de investigații locale sau regionale. De asemenea, atunci când e studiată dinamica ritualului funerar, unele demersuri le plasează în durate lungi, milenare, iar altele decupează intervale de ordinul anilor, însă există și perspective ancorate în anistorism, care eludează cu totul componenta timp. În ceea ce privește maniera scriiturii, adică modalitatea în care ne parvine nouă, etnologi-cititori, informația despre sfera funerarului, putem identifica o serie întreagă de tipare: macromodelele primilor etnografi, monografiile etnologice și sociologice, modelele textualiste sau acelea de o mare modernitate care privilegiază subiectivitatea cercetătorului ori a subiecților cercetării. O analiză critică a ceea

ce s-a realizat până la acest moment în studierea ritualurilor funerare este unul din cele două aspecte care îmi permite decantarea unei perspective proprii de abordare a acestui subiect, celălalt aspect fiind reprezentat de natura datelor produse în teren.

Partea a doua – *Experiența funerară narată* – are două capitole. În primul capitol am propus un excurs prin textele din arhivele de specialitate care, în spațiul românesc, provin cu începere din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și pe care l-am considerat absolut necesar în vederea realizării unei cercetări etnologice care să dea seama de multidimensionalitatea practicilor funerare dintr-un anumit spațiu decupat drept teren. În ceea ce privește informația factuală pe care o conțin documentele de arhivă, aceasta poate servi în abordările de tip diacronic, văzute nu în sensul unei nostalgii etnologice sau etnologii nostalgice care caută fidelități sau infidelități față de fapte folclorice anterioare, ci în sensul circumscrierii unei dinamici a faptului folcloric. În privința manierei în care ne parvine această informație, mi se pare relevant de subliniat că în aceste texte este vorba despre procesul pe care Sanda Golopenția îl numește „negociere memorială”. Cu alte cuvinte, comunitatea se spune pe sine prin respondent care, la rândul lui, e formatat de grila pe care i-o dă chestionarul și, când e cazul, de lecturile sale de specialitate. Arhiva, ca loc fizic și loc social de producție (Paul Ricœur) acționează, *ipso facto*, împotriva timpului, dar, prin instrumentele sale, trebuie să acționeze în folosul unui timp care va veni. Și tocmai aici, la nivelul instrumentelor, trebuie să inovăm noi, etnologii prezentului, pentru ca cei care uzează de arhive să găsească mereu în ele, așa cum spunea Arlette Farge, un *gust al vocilor stinse*.

În capitolul al doilea am valorizat, urmând un principiu al antropologiei polifonice, emergentă începând cu anii '80 ai secolului trecut, punctele de vedere a șase dintre interlocutorii cu care am lucrat în teren. Chiar dacă perspectivele pe care le-am ales aparțin unor subiecți cu diferite grade de raportare la ceea ce îndeobște numim tradiție și având experiența unor morți diferite (moarte individuală vs. moarte generalizată, în război; moarte *bună* vs. moarte *rea*, prin înec, boală etc.; moarte interpretată cu un instrumentar rațional vs. moarte interpretată cu un instrumentar magic), nota comună a constituit-o centrarea relatărilor pe imaginea unui decedat/unor decedați, care funcționează ca *figuri-reper* ale discursului. Într-o proporție mai mare decât alte manifestări din sfera socialului, ritualurile funerare sunt grefate pe experiența individuală a morții și structurate de ea, iar interviurile produse pe acest subiect discută nu atât „ce se face”, cât, mai degrabă „ce am făcut eu/noi, când” sau „ce am pățit când...”. Cu alte

cuvinte, în narațiunile despre experiența funerară nu găsim, comunicată în manieră neutră și impersonală, o grilă rituală de aplicat în situația decesurilor, ci, dimpotrivă, soluții rituale care și-au dovedit funcționalitatea în cazul fiecărui deces. O antropologie funerară la scară individuală își găsește utilitatea și validitatea în aceea că permite depășirea descriptivismului simplificator înspre surprinderea logicilor interne ale practicilor funerare, dar și a motivațiilor acțiunilor rituale, respectiv a interpretărilor care emerg la nivel intracomunitar.

Partea a treia a încercat configurarea polimorfismului practicilor funerare, așa cum se desfășoară ele în localitatea Sulina, o atenție deosebită în această analiză fiind acordată circumscrierii unui segment din întreg domeniul funerarului, anume *pomenile*, ca unele care ritmează temporalitățile amintirii. Studiile de caz desfășurate în spațiul decupat drept teren al cercetării, unul asupra *Datului mesei* – „rite d'intérêt privé mais accompli publiquement” (în terminologia lui Bourdieu), altul asupra *Paștelui morților* – „rite d'intérêt public”, mi-au permis evidențierea raportului complex care se stabilește între *pomană* și *vis*. În context funerar, e frecvent fenomenul prin care sunt narate vise în care defunctul comunică o nevoie alimentară, mai mult sau mai puțin complexă, sau greșeli în ordinea ritualului, care vor fi normalizate prin intermediul pomenii. În același timp, prin povestirea lui în diverse medii, visul este (in)validat, dar și validează, atunci când e vorba despre achiziții în ordinea ritualului. În final, am indicat schematic palierele care-au determinat transformări structurale și funcționale ale practicilor privind moartea și înmormântarea în localitatea Sulina, ținând cont de constatarea că „all anthropological writing is history for even as one leaves the field, the culture is already changing, and by the time of publication is not the same.” (S. Ottenberg)